

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

درآمدی بر اندیشه سیاسی

امام خمینی

شریف لک زایی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۱۱ سخنی با خواننده

۱۵ مقدمه

فصل اول: شرح حال، فعالیت‌ها و آثار

۲۷ ۱. تولد، تحصیلات و هجرت

۴۱ ۲. فعال سیاسی یا اندیشمند سیاسی

۵۳ ۳. تداوم مصلحان مسلمان

۶۸ ۴. وجه انقلابی امام موسی صدر

۸۴ ۵. آثار و نوشته‌ها

فصل دوم: بنیان‌های اندیشه

۹۱ ۱. خدا

۹۶ ۲. نبی

۱۰۰ ۳. انسان

۱۱۰ ۴. جامعه

۱۲۰ ۵. نقش دین در جامعه

۱۲۷ ۶. دنیا و آخرت

درآمدی بر اندیشه سیاسی امام موسی صدر

شریف لک‌زایی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

سرپرستار

محمدباقر انصاری

لینتوگرافی، چاپ و صحافی

چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۷

شمارگان: ۳۵۰

قیمت: ۳۵۰۰ تومان

عنوان: ۴۶۰؛ مسلسل: ۷۴۰

سرشناسه: لک‌زایی، شریف، ۱۳۵۲-

عنوان‌نام‌پدیدآور: درآمدی بر اندیشه سیاسی امام موسی صدر/ شریف لک‌زایی؛ تهیه پژوهشکده علوم و

اندیشه سیاسی

مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهری:

۳۶۸ ص

شابک: ۳۵۰۰۰ ریال : 978-600-195-404-7

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیبا

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۴۷] - ۳۵۴؛ همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

صدر، موسی، ۱۳۰۷ - نظریه‌های سیاسی و اجتماعی

موضوع:

اصلاح‌طلبان - کشورهای اسلامی

موضوع:

شیعیان - لبنان

شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. معاونت پژوهشی. پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی. پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۴ل۸ص/۲۳۳ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸

شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۵۶۶۴۹

۷. شناخت	۱۳۰
۸. اجتهاد	۱۳۳
جمع‌بندی	۱۴۶

فصل سوم: آزادی

۱. ارزش و جایگاه آزادی	۱۵۲
۲. آزادی و عبادت	۱۵۷
۳. خاستگاه آزادی	۱۶۱
۴. دین و آزادی انسان	۱۶۲
۵. مفهوم آزادی	۱۶۶
۶. موانع آزادی	۱۷۳
جمع‌بندی	۱۷۶

فصل چهارم: عدالت

۱. مفهوم عدالت	۱۸۱
۲. بنیان عدالت اجتماعی	۱۸۶
۳. تحقق عدالت	۱۹۳
۴. درجات عدالت	۲۰۴
۵. عدالت و آزادی	۲۰۷
جمع‌بندی	۲۱۱

فصل پنجم: گفتگو و همبستگی

۱. درباره گفت و شنود	۲۱۵
----------------------	-----

۲. تداوم اندیشه شرف‌الدین	۲۲۲
۳. اصل آزادی	۲۲۶
۴. اصل احترام متقابل	۲۲۸
۵. اصل اطمینان	۲۳۰
۶. اصل همبستگی	۲۳۲
۷. اصل برابری و عدالت	۲۳۵
۸. ایمان، تعامل و حیات جامعه	۲۳۹
۹. دین و منازعات اجتماعی	۲۴۶
۱۰. پیشرفت و تحول	۲۵۲
جمع‌بندی	۲۵۸

فصل ششم: ولایت

۱. اهمیت ولایت	۲۶۴
۲. معنای ولایت	۲۶۷
۲-۱. پیروی	۲۶۸
۲-۲. قدرت‌بخشی به پیشوا	۲۶۹
۲-۳. تشکیل جامعه و هماهنگ‌سازی نیروها	۲۷۱
۲-۴. قانون‌گذاری	۲۷۲
۲-۵. حکمرانی	۲۷۴
۲-۶. حرکت	۲۷۵
۲-۷. مقام رسالت و ولایت	۲۷۶
۳. ولایت از آن کیست؟	۲۸۰

اعلام و مشاهیر.....	۳۶۴
کتاب‌ها.....	۳۶۶
مکان‌ها.....	۳۶۷

۴. وحدت و کثرت.....	۲۸۵
۵. بحثی درباره واقعه غدیر.....	۲۸۹
۶. نقدی بر هائری کرین.....	۲۹۳
جمع‌بندی.....	۲۹۸

فصل هفتم: حکومت

۱. تأملی در تأسیس نخستین حکومت اسلامی.....	۳۰۴
۲. حکومت مطلوب.....	۳۰۸
۳. تفکیک قوا.....	۳۱۷
۴. عصمت و نظارت.....	۳۲۱
۵. حکومت صالح.....	۳۲۵
۶. ضرورت تعامل.....	۳۳۲
۷. اصلاح و تحمیل.....	۳۳۴
جمع‌بندی.....	۳۳۷

نتیجه‌گیری.....	۳۳۹
-----------------	-----

کتابنامه.....	۳۴۷
---------------	-----

نمایه‌ها.....	۳۵۵
---------------	-----

آیات.....	۳۵۵
-----------	-----

روایات.....	۳۵۸
-------------	-----

موضوعی.....	۳۵۹
-------------	-----

سخنی با خواننده

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی از منظر دینی در راستای شناخت مبانی، سرشت و ساختار آن در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است. ژرف‌نگری در مبانی دینی مشتمل بر عقل و آموزه‌های وحیانی و عرف جامعه اسلامی - ایرانی، شرطی اساسی در پویایی پژوهش‌ها برای دستیابی به الگوی مطلوب حکومت اسلامی در دوره جدید است؛ از این رو شناخت و بازخوانی، بازنگری و بومی‌سازی مسائل اندیشه سیاسی، جایگاه ویژه‌ای در این پژوهش‌ها دارند.

بی‌تردید آرمان اولیه انقلاب اسلامی هدفمندی و ارتقای کیفیت زندگی مؤمنان براساس نص اسلامی بود. لازمه تحقق این هدف، تربیت اندیشمندانی پویا و انجام پژوهش‌های به‌روز، کارآمد و معتبر علمی بود که در این راستا با راهنمایی استادان و همکاری طلاب دانش‌آموخته علوم سیاسی، زمینه شکل‌گیری پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در سال ۱۳۷۳ فراهم گردید؛ تجربه نو و موفق این پژوهشگران در معرفی بخشی از میراث سیاسی عالمان شیعی و تألیف آثاری مستقل درباره مسائل نوپیدای سیاسی، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های این مرکز و ارتقای آن به پژوهشکده‌ای مستقل فراهم ساخت.

فرهنگ اسلامی حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر نجف لکزایی که مساعدت‌های مؤثر ایشان نقشی اساسی در به سرانجام رسیدن پژوهش حاضر داشت، تشکر کند. در پایان از اداره نشر پژوهشگاه به جهت آماده‌سازی و چاپ آن تشکر و قدردانی می‌شود.

این پژوهشکده به منظور بالندگی خود از انتقادهای و پیشنهادهای علمی استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌ها زمینه‌های رشد و پویایی اندیشه سیاسی در جهان اسلام را فراهم سازد.

دکتر منصور میراحمدی

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

این پژوهشکده تاکنون آثار پژوهشی فراوانی را به جامعه علمی ارائه کرده است که از آن جمله می‌توان به تألیف، تصنیف و ترجمه ده‌ها کتاب در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره کرد. چشم‌انداز آینده این پژوهشکده تبدیل شدن به مرجعی علمی درباره اندیشه سیاسی - دینی است تا بتواند با گردآوری مهم‌ترین تلاش‌های علمی و عرضه اندیشه‌های مطرح به علاقه‌مندان این حوزه، خدمات علمی مؤثری را ارائه دهد.

کتاب حاضر با هدف تبیین اندیشه سیاسی اندیشمند برجسته معاصر جهان اسلام امام موسی صدر برای بهره‌مندی دانشجویان عزیز و طلاب محترم علوم دینی تهیه شده است. امید است افزون بر جامعه دانشگاهی و حوزوی، دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند. توجه به اندیشه سیاسی صدر به دلیل طرح اندیشه این متفکر شیعی در جامعه متنوع و متکثر فرهنگی، اقتصادی و سیاسی لبنان اهمیت ویژه‌ای دارد. به نظر مهم‌ترین ویژگی اندیشه سیاسی امام موسی صدر مواجهه با شرایط فرهنگی متفاوت و متنوع لبنان است که خوانش این اندیشه را در نگاه به مسئله آزادی، عدالت، دولت و حکومت جذاب و خواندنی می‌کند. این خوانش به‌ویژه در خلق الگویی مبتنی بر تلفیق اندیشه و عمل این اندیشمند توانا بسیار مهم است.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم آقای دکتر شریف لکزایی، ناظر محترم حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر سیدمحمدتقی آل سیدغفور، ارزیابان محترم آقای دکتر رجبعلی اسفندیار و خانم حورا صدر، همکاران محترم مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر، مدیر محترم امور پژوهشی آقای محمود فلاح و دیگر همکاران به‌ویژه آقای پرویز کاظمی قدردانی کند؛ همچنین از ریاست محترم پژوهشگاه علوم و

مقدمه

توصیف و تبیین اندیشه سیاسی متفکران مسلمان معاصر که شرایط فکری و سیاسی نزدیک، مشابه و مشترکی با ما دارند، اگرچه گاه در حجاب معاصرت گرفتار می‌آیند، در پاسخگویی به برخی خلأهای موجود در جامعه بسیار مهم و راه‌گشا هستند؛ زیرا چنین متفکرانی، اندیشه دینی متناسب با تحولات فکری، فرهنگی، اجتماعی و نیازهای زمان را در نظر گرفته و به ظاهر پاسخ‌های تازه‌ای را در قلمرو مسائل فکری، فرهنگی و اجتماعی نوپدید ارائه داده‌اند. نوشتار حاضر در صدد است با تأمل در حیات فکری، سیاسی و اجتماعی امام موسی صدر و اندیشه شیعی و نگاه صدرایی وی به‌ویژه با توجه به دوره بیست‌ساله حضور وی در لبنان به بررسی اندیشه سیاسی ایشان و نحوه مواجهه او با نیازهای نوپدید جهان اسلام بپردازد؛ از این رو پس از بحثی مختصر درباره حیات و فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی امام موسی صدر در لبنان، در ادامه به مهم‌ترین مبانی و مسائل اندیشه سیاسی او پرداخته می‌شود. گفتنی است اندیشه سیاسی صدر از این مزیت برخوردار است که با عمل اجتماعی و سیاسی وی پیوند خورده است. به نظر می‌رسد امام سیدموسی صدر از عالمانی است که توانسته در فضای زیست معاصر پاسخ‌هایی به نیازها و پرسش‌های انسان و جامعه معاصر ارائه کند.

سوم، دوره حضور نوزده ساله وی در لبنان است که از ۱۳۳۸ تا شهریور ۱۳۵۷ شمسی و تا زمان ربوده شدن ایشان را در برمی گیرد. این دوره از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ زیرا عمده فعالیت‌های گسترده وی در عرصه عمل اجتماعی و سیاسی را شامل می‌شود. این دوره به نوعی عمق بخشی به اندیشه سیاسی او نیز به شمار می‌رود.

به دلیل ربوده شدن ایشان از نهم شهریور ۱۳۵۷ در کشور لیبی، نزدیک به چهل سال اخیر با غیبت او مصادف است و تلاش‌ها برای تعیین سرنوشت مبهم ایشان تا کنون ناکام بوده است. نقطه ثقل بحث‌های این نوشتار، حیات سیاسی - اجتماعی و فرهنگی امام صدر به عنوان رهبر شیعیان لبنان است.

نظر به اهمیت شخصیت، اندیشه و فلسفه سیاسی امام سیدموسی صدر در جهان اسلام و پاسخگویی به پرسش‌های فرازمانی و نیازهای نوپدید انسان معاصر و با توجه به اینکه اندیشه و فلسفه سیاسی وی تا کنون بررسی نشده، ضروری است بدان پرداخته شود و مؤلفه‌ها و منظومه فکر سیاسی وی ارائه و تبیین گردد؛ از این رو شایسته است تأثیرات و نوع مواجهه صدر با نیازها و پرسش‌های انسان و جامعه معاصر، بررسی گردد و پاسخ‌های وی بازخوانی شود؛ بنابراین تبیین و ارائه عناصر و منظومه فکر سیاسی امام سیدموسی صدر، از اهداف اساسی این پژوهش خواهد بود.

با توجه به دوره سوم حیات سیاسی - اجتماعی امام صدر و فعالیت‌های مؤثر وی به منظور ارتقای جامعه لبنان، می‌توان گفت دغدغه اساسی در اندیشه سیاسی شهید صدر، همزمان با تأکید بر گفتگو و همزیستی مسالمت آمیز و تعامل و تفاهم با همه طوایف موجود در لبنان، زیست مؤمنانه در دنیای کنونی است که با تأکید بر آزادی، تحقق عدالت، حضور عنصر معنویت در زندگی،

امام موسی صدر با توجه به موقعیت ممتاز در لبنان، بیش از آنکه به نگارش آرا و اندیشه‌های خود بپردازد، در جامعه چندفرهنگی لبنان به عمل پرداخت؛ این عمل بر مبانی نظری‌ای مبتنی بود که ایشان توفیق نیافت آن را به نگارش درآورد و به‌طور عمده تنها در گفتارهای شفاهی، سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها، نامه‌ها و بیانیه‌ها نشانی از آنها می‌توان یافت؛ از همین رو بر ماست که مباحث فکری ایشان را بررسی کنیم و اثر حاضر می‌کوشد بخشی از اندیشه سیاسی ایشان را تبیین و ارائه دهد. ناگفته نماند که در این اثر ثقل مباحث بر فلسفه سیاسی ایشان است تا فقه سیاسی و کلام سیاسی.

می‌توان به‌طور کلی سه دوره را در زندگی و حیات امام موسی صدر از هم باز شناخت:

نخست، دوره کودکی و تحصیلات آغازین وی در قم که تا اواخر دهه بیست را شامل می‌شود. با توجه به اینکه پدر ایشان از مراجع طراز اول حوزه و مادر ایشان نیز فرزند یکی از عالمان برجسته مشهد بود، وی در خانواده علم و مرجعیت پرورش یافت و این دوره با تجربه‌آموزی‌های مختلفی برای او همراه بود؛ به‌ویژه اینکه منزل پدری سیدموسی کانون ارتباط‌های گسترده‌ای بود که به این تجربه‌ها رنگ و بوی خاصی می‌بخشید.

دوم، دوره ورود و حضور جدی و مؤثر وی در فعالیت‌های علمی و فکری است که تا زمان هجرت او به لبنان را شامل می‌شود. در این دوره، ایشان به تعمیق آموخته‌های خود پرداخت و با تدریس دروس حوزوی و نیز ادامه تحصیل در رشته اقتصاد و حقوق دانشگاه تهران و سردبیری نشریه مکتب اسلام، ورود به عرصه‌های اجتماعی را تجربه کرد؛ ضمن اینکه در همین سال‌ها به مدت چهار سال با هدف تعمیق تحصیلات حوزوی به حوزه علمیه نجف هجرت کرد.

هستند و هرچند مفید و مؤثرند، به خودی خود برای اندیشه‌شناسی سیاسی اصلاتی ندارند. افزون بر آنچه گذشت، باید از روش‌های ترکیبی در پژوهش‌های معاصر یاد و تأکید کنم؛ چه آنکه دیگر در مباحث علوم انسانی بر روش واحد تکیه نمی‌شود. بسیاری از صاحب‌نظران امروزه این روش‌ها را به کار گرفته‌اند؛ از جمله آنتونی گیدنز (Anthony Giddens)، جامعه‌شناس معاصر که در این زمینه پیشرو است و نظریه ساختاربندی را مطرح و از آن دفاع کرده است یا روی بسکار (Roy Bhaskar) و اندرو سایر (R. Andrew Sayer) که نظریه رئالیسم را مطرح کرده‌اند. امروزه این روش‌ها متأثر از صاحب‌نظران غربی، در کانون بحث و بررسی‌های محافل دانشگاهی ایران هستند.

در زمینه آثار منتشر شده درباره اندیشه سیاسی امام موسی صدر نیز با توجه به اطلاعات نگارنده می‌توان گفت تنها اثر مستقل کتابی است با عنوان پیشوایی فراتر از زمان: درآمدی بر نظام فکری و سیره عملی امام موسی صدر که به خامه محمود سریع‌القلم نگاشته شده است. این کتاب، درآمدی است بر اندیشه نظری و سیره عملی امام صدر که در دو فصل به موضوع مورد بحث پرداخته است. کتاب به‌رغم همه محاسنی که دارد، در تبیین اندیشه سیاسی امام موسی صدر در آغاز راه است و تمهیدی بر دو بعد نظری و عملی اندیشه صدر می‌باشد.

البته در برخی نوشته‌های دیگر نیز به‌طور پراکنده به بخش‌هایی از اندیشه سیاسی امام موسی صدر پرداخته شده است؛ از جمله ویژه‌نامه مجله نامه مفید به‌طور گذرا و غیرتخصصی به برخی اندیشه‌های اجتماعی ایشان پرداخته است. همچنین تا چند سال گذشته هر ساله در لبنان همایشی با عنوان «کلمة السواء» برپا می‌شد که تا حدودی به بحث‌های اندیشه اجتماعی و سیاسی ایشان توجه

وجود همبستگی اجتماعی، در عین برخورداری از حکومتی صالح است که به نظر می‌رسد در اندیشه و عمل صدر نمودی بارز یافته است. در این میان، تأکید فراوان صدر بر عنصر آزادی وضعیت شاخصی دارد. به باور وی این انسان آزاد است که می‌تواند شخصیت خود را تعریف کند و بر اساس آن عمل نماید؛ از این رو مبحث آزادی به عنوان نخستین فصل اثر حاضر بر دیگر بحث‌ها مقدم شد. ضمن اینکه این دغدغه در سراسر موضوعات نوشته حاضر نیز پیگیری شده است.

نگارنده بر این باور است که با نگاهی به روش‌های معمول، می‌توان در قالب یکی از این روش‌های اندیشه‌شناسی سیاسی، از جمله روش اسکینر به تبیین اندیشه سیاسی امام صدر پرداخت. در این روش، مباحث نظری در پای مباحث حیات سیاسی و اجتماعی قربانی نمی‌شود و با انگیزه تبیین فکر فلسفی - سیاسی اندیشمند، از حیات سیاسی و اجتماعی او غفلت نمی‌شود؛ به‌ویژه اینکه در این روش در عین حال که به زمینه و زمانه اندیشمند توجه و تأکید می‌شود، بر قصد و انگیزه و تصرفات اندیشمند هم تأکید می‌شود و با این وجود از لابه‌لای همه این مباحث، فکر فلسفی - سیاسی صاحب نظر تبیین می‌گردد.^۱ در نظریه اسکینر تأکید بر این است که ظرف زمان و مکان در شکل‌گیری اندیشه سیاسی تأثیرگذار است. با این حال، نوشته حاضر ضمن تأکید بر اهمیت این روش می‌کوشد ضمن توجه به ظرف زمان و مکان اندیشمند، بیشتر به تبیین اندیشه ایشان بپردازد.

در هر حال باید گفت که همه این روش‌ها ابزارهایی برای تبیین اندیشه

۱. ر.ک: کوئینتین اسکینر؛ پیش‌های علم سیاست؛ ج ۱.

می‌شد و در برخی مقالات و سخنرانی‌ها اندیشه سیاسی ایشان نیز مطرح می‌گردید. هادی فضل‌الله نیز در کتابی به بررسی اندیشه سیاسی و اصلاحی امام صدر پرداخته است.

نگارنده پیش‌تر در سه مقاله، گزیده فکر سیاسی ایشان را منتشر کرده است؛ همچنین مقاله‌ای نیز درباره الزامات گفت و شنود از منظر امام صدر نگاشته است که در مجموعه مقالات اندیشه سیاسی علامه عبدالحسین شرف‌الدین از سوی پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی منتشر شده است. در این مقالات، به اختصار اندیشه سیاسی شرف‌الدین بررسی می‌شود و از آنجاکه امام صدر به نوعی تداوم جریان فکری و علمی شرف‌الدین به شمار آمده است، ابعاد عینی و عملی اندیشه وی نیز بررسی اندک شده است. همچنین مقاله دیگری نیز از نگارنده با عنوان «آزادی و عدالت در اندیشه سیاسی امام موسی صدر» در سال ۲۰۱۳ در مجله مطالعات اسلامی شیعی به زبان انگلیسی منتشر شده است. نیز به اهتمام نگارنده، هفته‌نامه پگاه حوزه در سال ۱۳۸۴، دو شماره نگاه ویژه خود را به تبیین اندیشه امام صدر اختصاص داده است.

دیگر آثار منتشرشده در قالب زندگی‌نامه و خاطرات شفاهی است که اگرچه مفید هستند، به‌طورمستقل به اندیشه سیاسی امام سیدموسی صدر نپرداخته‌اند. نوشته حاضر ضمن توجه به نگاشته‌های یادشده، بیشتر بر اندیشه سیاسی امام موسی صدر متمرکز است و از این منظر، به ارائه منظومه فکر سیاسی وی می‌پردازد؛ بنابراین اثر حاضر را می‌توان نخستین نوشته مستقل در زمینه اندیشه سیاسی امام موسی صدر به‌شمار آورد.

به باور نگارنده، امام سیدموسی صدر را می‌توان در شمار حکیمان حکمت

متعالیه در دوره معاصر قرار داد و از آنجاکه به ظاهر این وجه از اندیشه ایشان تا کنون مورد توجه نبوده، نوآوری این نوشته نیز پرداخت به موضوع اندیشه سیاسی ایشان بر مبنای چنین منظری است. با توجه به اهمیت بحث و قلمدادشدن امام موسی صدر در مقام یک فیلسوف و حکیم متعالیه در این نوشتار، نگارنده در فصل نخست به این وجه از اندیشه صدر پرداخته و با ارجاع‌های متعدد و آوردن اسناد مختلف بر فیلسوف‌بودن ایشان تأکید کرده است؛ افزون بر اینکه در فصل‌های دیگر نیز به تبیین نگاه فلسفی ایشان در مباحث مختلف پرداخته است. مجموع مباحث نشان می‌دهد می‌توان از امام موسی صدر با عنوان فیلسوف و حکیمی صدرایی سخن گفت و تأکید کرد که اندیشه سیاسی وی متأثر از مبانی حکمت متعالیه بوده است. در هر حال، تحقیق پیش رو به همین مقدار درباره اندیشه سیاسی امام موسی صدر که بیشتر ناظر بر جنبه‌های فلسفی تفکر ایشان است بسنده کرده و جا دارد که درباره مباحث فقهی و فقه سیاسی و دیگر مباحث مورد نظر نیز پژوهش‌های مبسوطی انجام پذیرد تا زوایای فکر سیاسی صدر روشن‌تر گردد.

مباحث اثر حاضر در محورهای زیر سازمان‌دهی شده است:

فصل اول، با پرداختن به شرح حال، فعالیت‌ها و آثار امام موسی صدر به برخی مباحث کلی و مقدماتی درباره صدر می‌پردازد؛ از این‌رو بحث درباره فعالیت و اندیشه سیاسی ایشان، انقلابی‌بودن، تداوم‌بخشی به حرکت اصلاحی مصلحان مسلمان مانند سیدجمال‌الدین اسدآبادی و معرفی آثار و نوشته‌های صدر از مهم‌ترین مباحث این فصل است. همچنین به اختصار تلاش شده است خاستگاه فلسفی مباحث صدر در این فصل برجسته گردد.

فصل دوم، به دلیل اهمیت مبانی فکری صدر پس از بیان کلیات اندیشه ایشان، بنیان‌های اندیشه سیاسی وی و نوع نگاه وی به خدا، نبی، انسان، جامعه، دین و نقش آن در جامعه، به‌ویژه معرفت‌شناختی و موضوع اجتهاد و نوع نگاه اجتهادی او را تبیین می‌کند. در این فصل روشن می‌شود که با توجه به نگاه اجتماعی صدر به دین و آموزه‌های دینی، تأکید بر حضور و نقش دین در جامعه برجسته می‌گردد.

با توجه به مقدمات و مبانی یادشده در دو فصل پیشین، از فصل سوم عناصر اصلی اندیشه سیاسی امام موسی صدر پی گرفته شده است. در آغاز این مباحث، به مسئله آزادی، به دلیل اهمیت و جایگاه آن و نقش آن در سایر مؤلفه‌ها پرداخته شده است؛ ازاین‌رو به مباحثی همچون ارزش و جایگاه آزادی و برخی ابداع‌های ایشان در این مبحث به‌ویژه نقش دین و نوع نگاه وی به عبادت‌ها و تأثیر آنها در آزادی انسان اشاره می‌شود. همچنین بررسی خاستگاه آزادی، موانع آزادی، رابطه آزادی با عبادت و مفهوم آزادی از مباحث مهم این فصل است. ایشان با اولویت‌بخشی به آزادی و تأکید بر اینکه صیانت از آزادی جز با آزادی ممکن نیست، به تبیین ظرفیت عظیم آزادی برای تعالی جامعه می‌پردازد.

در فصل چهارم، عدالت یکی دیگر از مفاهیم اساسی در فلسفه سیاسی موضوع گفتگو قرار گرفته است که در کنار آزادی می‌تواند به‌عنوان پایه‌های اندیشه صدر مورد توجه باشد. عدالت و آزادی دو مفهوم برجسته در فلسفه سیاسی هستند که امام صدر نیز همچون بیشتر متفکران به تبیین دیدگاه خود درباره آنها پرداخته است. مفهوم عدالت، بیان بنیان‌های عدالت، درجات عدالت، تحقق عدالت و رابطه عدالت و آزادی از محورهای بحث‌شده در این فصل هستند.

فصل پنجم، به موضوع انسجام و همبستگی در جامعه می‌پردازد و ویژگی‌های جامعه همبسته و منسجم را از منظر صدر بیان می‌کند؛ به‌ویژه در این بخش از اصولی که انسجام و همبستگی را در یک جامعه تحقق می‌بخشند بحث شده است و به طبع از نظرگاه صدر به دو اصل آزادی و عدالت نیز در میان این اصول توجه شده است؛ به‌گونه‌ای که شاید بتوان گفت یک جامعه وقتی واجد انسجام است که واجد آزادی و عدالت باشد؛ ازاین‌رو چنین جامعه‌ای محصول آزادی و عدالت خواهد بود که با توجه به وضعیت جامعه لبنان و تأکیدهای امام موسی صدر در قالب یک فصل مستقل بدان پرداخته‌ایم. عناصر دیگر انسجام و همبستگی مانند گفتگو و چگونگی تعامل و داد و ستد جامعه نیز از دیگر محورهای مورد توجه بوده است.

فصل ششم که درواقع مقدمه فصل هفتم به شمار می‌رود، به تبیین مسئله مهم «ولایت» از دیدگاه امام موسی صدر می‌پردازد. این بحث ضمن اینکه بحثی درون‌دینی است، پاسخگوی این پرسش دیرپای فلسفه سیاسی است که «حکومت از آن کیست؟» بنابراین دیدگاه صدر در این فصل به تفصیل بررسی شده است. در ادامه، نگاهی جامع به مفهوم ولایت شده و وجه تمایز و نقد امام صدر بر دیدگاه هانری کربن نیز مطرح گردیده است.

فصل هفتم به گفتگو درباره موضوع حکومت پرداخته است؛ به طبع با توجه به مبانی اندیشه‌ای صدر و نیز مباحث مهم وی درباره آزادی و عدالت و بیان ویژگی‌های یک جامعه منسجم و همبسته و نیز پاسخ ایشان به مسئله ولایت، در ادامه به تبیین نوع نگاه وی به حکومت و نحوه حکم‌رانی پرداخته شده و تبیین برخی ویژگی‌های یک حکومت مطلوب و نگاه صدر درباره حکومت نامطلوب در این فصل بررسی گردیده است. همراهی با مردم،

مردمی بودن حکومت، تأکید بر حکومت صالح، نظارت، اصلاح و توجه و تأمل در تأسیس نخستین حکومت اسلامی نیز از مباحثی است که در این فصل بررسی شده‌اند.

در پایان کتاب، پس از مروری بر مباحث پیش گفته در فصل‌های هفت‌گانه، به تبیین نتیجه‌گیری از مباحث خواهیم پرداخت و نکاتی را در تکمیل مطالب مطرح در کتاب خواهیم آورد.

گفتمی است بخشی از مطالعه و تحقیق این کتاب از نیمه دوم دهه هشتاد شمسی آغاز شد؛ اما به دلیل اشتغال نگارنده به رساله دکتری، کار نگارش اثر حاضر به تأخیر افتاد و بار دیگر از سال ۱۳۹۳ و پس از اتمام کتاب فلسفه سیاسی صدرالمآلهین از سر گرفته شد که بحمدالله در سال ۱۳۹۵ پایان یافت. از این رو ضرورت داشت نوشته‌های پیشین و منابع تحقیق از نو بازخوانی شود؛ به‌ویژه اینکه برخی از منابع جدید و منابع قبلی با ویراست جدید و افزوده‌هایی از سوی مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر منتشر شده بود. به هر حال، اثر حاضر محصول تلاشی چند ساله است که با بازخوانی و بازبینی منابع تحقیق و ویراست‌های جدید آنها انجام پذیرفته است.

بر خود فرض می‌دانم از همه کسانی که در به فرجام رسیدن متن حاضر به این جانب یاری رسانده‌اند تشکر کنم. به‌ویژه از ارائه نکات عالمانه استاد ارجمندم آقای دکتر سیدمحمدتقی آل سیدغفور سپاسگزارم. استادان ارجمند دیگری متن را به‌طور کامل مطالعه و درباره آن اظهار نظر کردند که در این میان، به‌ویژه از آقایان دکتر منصور میراحمدی و دکتر رجبعلی اسفندیار و محسن جبارنژاد تشکر می‌کنم؛ همچنین از همکارانم در گروه فلسفه سیاسی

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی به‌ویژه آقای پرویز کاظمی قدردانی می‌کنم که زمینه انجام این پژوهش را فراهم ساختند. مؤسسه فرهنگی - تحقیقاتی امام موسی صدر به‌ویژه مدیر محترم این مجموعه سرکار خانم حورا صدر و همکارانشان از جمله آقای مهدی فرخیان نکات ارزشمندی را برای تکمیل مباحث پیشنهاد کردند که از آنان سپاسگزارم. همچنین جای دارد از شادروان دکتر سیدمحمدصادق طباطبایی یاد شود که آشنایی نگارنده با اندیشه و آرای امام سیدموسی صدر مرهون ارتباط علمی با ایشان بود که از سال ۱۳۸۳ به وجود آمد. ایشان برخی از مباحث امام صدر را برایم ارسال کردند و در مواردی درباره ترجمه مطالب امام صدر از عربی به فارسی، با هم مکاتبه می‌کردیم. اخلاق حسنه و حسن احترام به دیگران در وجود ایشان نهادینه بود و همین امر افراد را مجذوب ایشان می‌ساخت. در ادامه همین ارتباط علمی، دکتر طباطبایی در دی‌ماه ۱۳۸۶ برای برگزاری نشست درباره امام صدر در پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حضور یافتند و درباره «اتحاد ملی و انسجام اسلامی در پرتو سیره نظری و عملی امام موسی صدر» در جمع پژوهشگران و اعضای هیئت علمی پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی سخنرانی کردند؛ یادش گرامی باد.

در پایان، از همه اندیشوران و صاحب‌نظرانی که به ارائه دیدگاه خود درباره این اثر می‌پردازند، قدردانی و تشکر می‌کنم و دست آنان را به مهر می‌فشارم.

شریف لک‌زایی